

התפתחות יחסי הכלכלה והמסחר בין רוסיה לישראל – מבט ממוסקבה

דמיטרי מריאסיס, אנטון ביזיאייב

שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל לרוסיה מתאפיין בחמש השנים האחרונות בדשדוש, הן בהרכב הסחר ותחומי שיתוף הפעולה בין המדינות והן בהיקפו. יתר על כן, גם אם שתי המדינות יחתמו על הסכם אזור סחר חופשי, לא תתרחש בעקבות זאת קפיצת מדרגה בתחום. החסמים העיקריים לפיתוח הקשרים הם פערים במנטליות העסקית, אילוצים גיאופוליטיים (החשש של ישראל מהיווצרות תלות יתר ברוסיה, ולחץ מערבי עליה להגביל שיתופי פעולה בתחום הביטחון והטכנולוגיות הרגישות) וכן מחסור בתשתית קשרים פיננסיים סדורה ושלמה. מומלץ, מעבר לפעילות להסרת חסמים אלה, כי בשנים הקרובות שתי המדינות יתמקדו בהעמקת ההיכרות ההדדית אשר לכלכלות והתרבות העסקית, שתאפשר לנצל את הפוטנציאל הרב לפיתוח שיתופי פעולה בתחומי המחקר והפיתוח והחדשנות, וכן בקידום תחום התיירות, שכבר הוכיח קצב צמיחה ניכר.

מבוא

מאמר זה מציג תמונה כללית של יחסי ישראל-רוסיה בתחום הכלכלי-חברתי. חלקו העיקרי הוא סקירה לצורך התרשמות כללית מרמת שיתוף הפעולה שאליה הגיעו רוסיה וישראל לקראת תחילת העשור הרביעי לקשרים ביניהן. הנתונים הסטטיסטיים מוגבלים לשנת 2018, בעיקר כדי לא לכלול בהם את השנים 2020 ו-2021 שהושפעו במידה ניכרת ממגפת הקורונה – מה גם שבאפיק הרוסי-ישראלי לא נרשמו בשנים האחרונות שינויים עקרוניים במדדי שיתוף הפעולה.

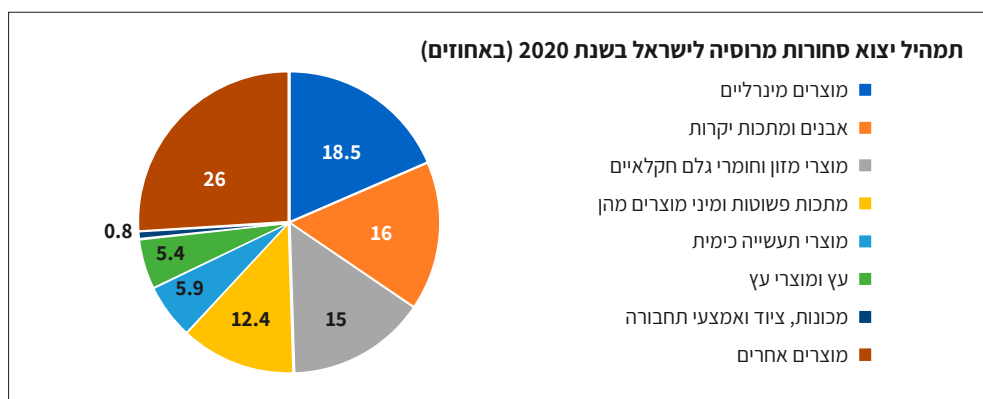
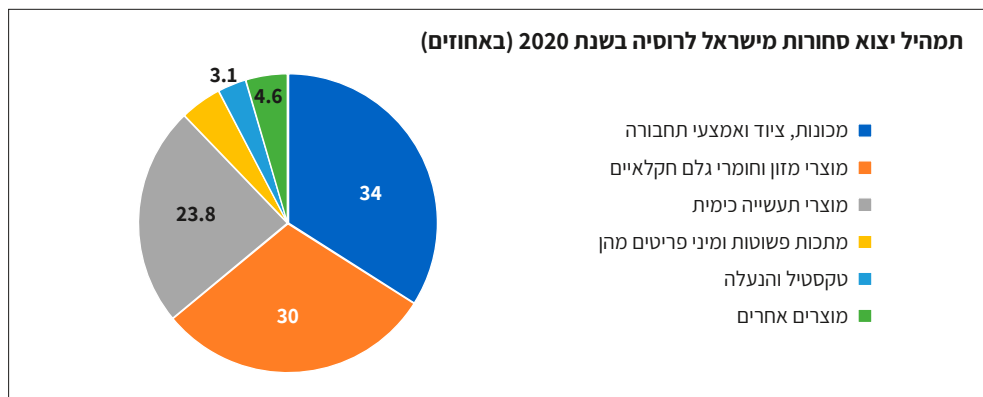
בשנות ה-90 של המאה ה-20 ובעשור הראשון של שנות ה-2000 עברו רוסיה וישראל כברת דרך ארוכה בפיתוח היחסים הדו-צדדיים בתחום הכלכלי-מסחרי ובתחום העסקי: גובש הבסיס המשפטי ההכרחי לשיתוף פעולה, נוצרה תשתית מתאימה וכונו מגעים ברמות השונות. שורה של חברות רוסיות וישראליות פתחו את נציגויותיהן במדינה השותפה. ברי כי מכוח נסיבות מסוימות בחרו שתי המדינות באסטרטגיה המכוונת לקירוב ולחיזוק היחסים. ככל שעובר הזמן, תלותם של היחסים בין המדינות בתחום הכלכלי-מסחרי במרכיב המדיני ביחסי רוסיה-ישראל הולכת ופוחתת, אם כי אין ספק ששני התחומים הללו אינם בלתי תלויים לחלוטין זה ביחס לזה.

סחר חוץ

זה תקופה ארוכה לא נצפו שינויים עקרוניים בהיקף או בתמהיל הסחר בין רוסיה לבין ישראל (Maryasis, 2012). למרות הניסיונות של אנשי ציבור ושל פוליטיקאים משני הצדדים ליפות את המצב, נראה שאין לצפות

להתקדמות ניכרת ביחסים במסגרת מודל שיתוף הפעולה הדו־צדדי הכלכלי־מסחרי הנוכחי. המגמות בתרשימים שלהלן מציגות את תמהיל היצוא והיבוא לפי סיכום שנת 2020.

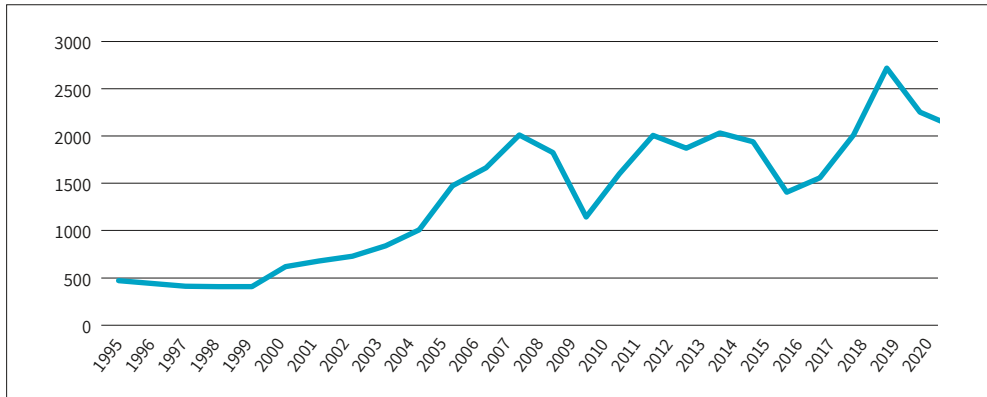
תרשימים מס' 1: תמהיל הסחר בסחורות בין רוסיה לישראל

מקור: Foreign Trade, 2021

באופן כללי אפשר לדבר על התפתחות חיובית בסחר בין שתי המדינות. למרות ההבדלים בנתונים הסטטיסטיים הרוסיים והישראליים, הנובעים מהשוני בשיטות חישוב היקף הסחר (Maryasis, 2008, p. 117), כל הנתונים מצביעים על עלייה בהיקף הסחר בין רוסיה לישראל. כפי שאפשר לראות בתרשימים 2, המגמה החיובית נקטעה שלוש פעמים בגלל משברים כלכליים: תחילה עקב המשבר הפיננסי העולמי בשנת 2008, לאחר מכן עקב המשבר הכלכלי בשנת 2015 ברוסיה, ולבסוף בגלל המיתון הכלכלי בשנת 2020 בהשפעת מגפת הקורונה. אף אל פי כן, היקף הסחר חזר לצמוח כל פעם מחדש, ויש לצפות כי מגמה זו תימשך גם בעתיד.

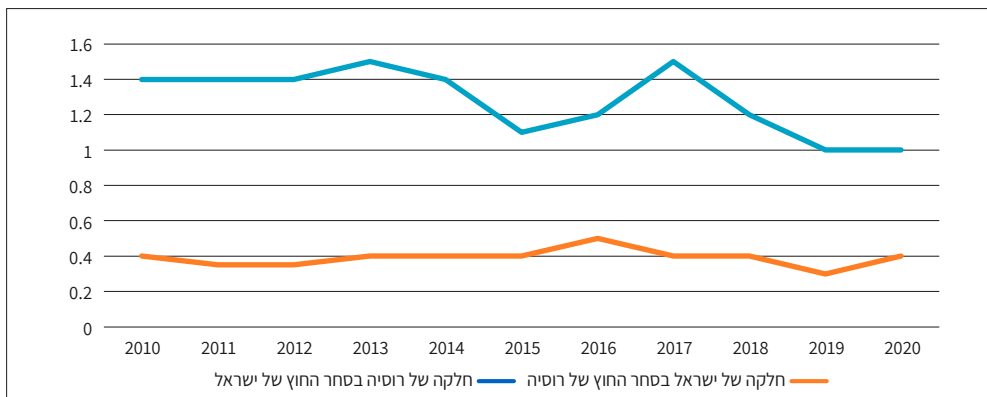
תרשים מס' 2: היקף הסחר בין רוסיה לישראל (במיליוני דולרים)

מקורות: למ"ס 2020; Fedorchenko et al., 2004; Foreign Trade 2019, 2020, 2021

גם אם יש תזרימי סחורות שלא נכללו בחישובים, או אם נדרשים תיקונים כלשהם בנתונים, יש להכיר בכך כי נכון להיום, חלקה של כל מדינה בעסקאות סחר החוץ של רעותה נמוך ביותר. לפי הנתונים הסטטיסטיים הרוסיים (הנבדלים במידת מה מהנתונים הישראליים) (Russian trade with Israel, 2021), בשנת 2020 עמד היקף הסחר של רוסיה וישראל על 2.1 מיליארד דולר, שמתוכו נאמד היצוא מרוסיה לישראל ב-1.3 מיליארד דולרים והיצוא מישראל לרוסיה – ב-827 מיליון דולרים. בשנת 2020 עמד שיעור הסחר של רוסיה עם ישראל על 0.4 אחוזים מהיקף סחר החוץ הרוסי, ואילו שיעור הסחר של ישראל עם רוסיה עמד על אחוז אחד מהיקף סחר החוץ הישראלי (למ"ס, 2020).

תרשים מס' 3: חלקה של כל מדינה בהיקף סחר החוץ של השנייה (באחוזים)

מקור: למ"ס, 2020

מלבד התנודות הקשורות בתופעות כלכליות בעלות אופי אקסוגני, חלקה של רוסיה בסחר החוץ של ישראל לא השתנה בצורה מהותית, וכך הדבר גם לגבי שיעורה של ישראל בסחר החוץ הרוסי (ראו תרשים 3). כיום אפשר לומר כי כלכלות רוסיה וישראל משלימות זו את זו במידה רבה למדי. עם זאת, ספק אם הדומיננטיות של חומרי הגלם ביצוא הרוסי עולה בקנה אחד עם המקום שרוסיה מבקשת לתפוס בכלכלה הבינלאומית (Maryasis, 2012, p. 109).

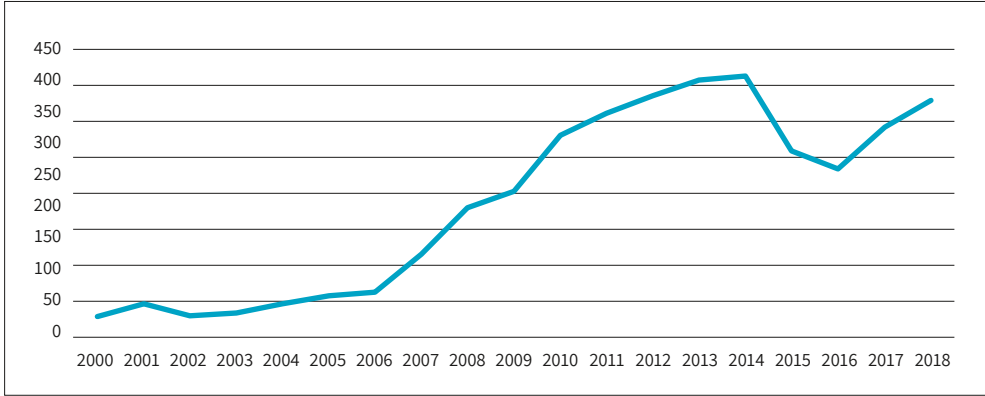
כינון אזור סחר חופשי בין ישראל והאיחוד הכלכלי האירואסייתי

האפשרות לכינון אזור סחר חופשי בין רוסיה לישראל, שנדונה משנת 2016, נחשבת צעד חשוב להעמקת הקשרים הכלכליים הדו־צדדיים (Tass, 2016). בשנת 2019 הכריז נשיא הפדרציה הרוסית ולדימיר פוטין כי הכנת ההסכם לכינון אזור סחר חופשי בין ישראל לבין האיחוד הכלכלי האירואסייתי נכנסת לישורת האחרונה (Tass, 2019). אף על פי כן, נכון לסוף שנת 2021 (מועד כתיבת מאמר זה) ההסכם טרם נחתם. החתימה על ההסכם לכינון אזור סחר חופשי עם ישראל היא חלק מהאסטרטגיה של האיחוד האירואסייתי להרחבת רשת שותפי הסחר. ישראל תהיה אטרקטיבית עבור האיחוד האירואסייתי בזכות הפיתוחים הטכנולוגיים שלה, לרבות בתחומי האנרגיה, צבא, דיגיטל, רפואה, ביולוגיה, תחבורה וחינוך. יש גם ציפייה לקידום שיתופי פעולה בתחומי החקלאות, תעשיית התרופות והתיירות. ההסכם מסוג זה יאפשר לישראל לגוון את קשרי החוץ הכלכליים שלה, ליצור כיוונים חדשים לשיתוף פעולה בענפים כגון תוצרת חקלאית, אנרגיה ותעשייה קלה, ולגלות הזדמנויות חדשות לשיתוף פעולה בתחומי התרבות והחינוך (Khanin, 2019). עם זאת, בראייתנו, נוכח מאפייני היסוד של המסחר בין רוסיה לישראל כפי שתוארו לעיל, לכינון אזור סחר חופשי תהיה השפעה מוגבלת על התפתחותו.

תיירות

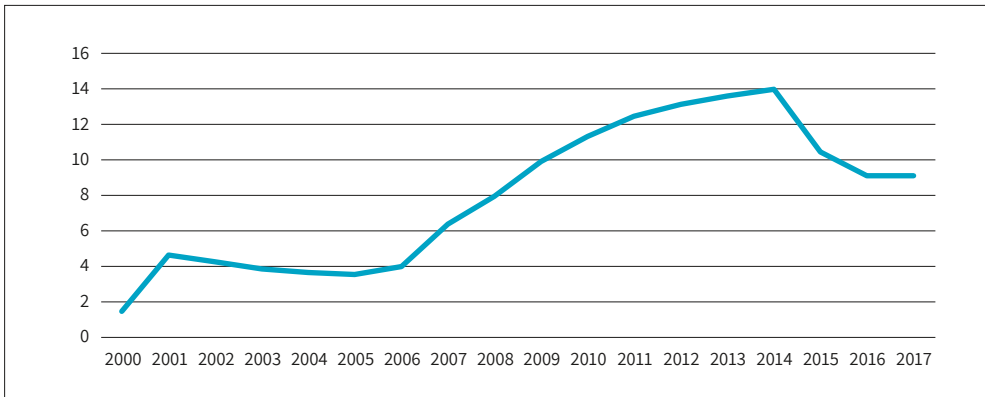
אחד התחומים החשובים בשיתוף הפעולה בין שתי המדינות הוא התיירות. אבן דרך מרכזית בתחום פיתוח התיירות בין ישראל לרוסיה הייתה החתימה על ההסכם ביטול הדדי של חובת קבלת אשרה לכניסת תיירים לשתי המדינות בשנת 2008. בזכות ההסכם, מספר התיירים הרוסים בישראל הכפיל את עצמו ועלה מ־205 אלף בשנת 2008 לשיא של 410 אלף תיירים בשנת 2014 (ראו תרשים 4). המשבר הכלכלי הפנימי ברוסיה בשנת 2015 קטע את המגמה החיובית. כפי שניתן לראות בתרשים 4 להלן, זרם התיירים הרוסים לישראל הצטמצם בשנים 2015 ו־2016 לכדי 266 אלף איש בשנה. בשנת 2017 התחדשה המגמה החיובית, ובשנת 2018 ביקרו בישראל 381 אלף תיירים מרוסיה (במספר זה נכללים גם ביקורים חד־יומיים). מספר התיירים מרוסיה הנכנסים לישראל הגיע למקום השני, אחרי ארצות הברית. שיעור התיירים הרוסים שביקרו בישראל עמד על תשעה אחוזים מכלל התיירים שביקרו בארץ בשנת 2017. לשם השוואה, בין השנים 2001 ל־2006 עמד שיעור זה על ארבעה אחוזים בלבד (ראו תרשים 5).

תרשים מס' 4: מספר התיירים הרוסים בישראל, באלפים

מקור: למ"ס, 2020; Fedorchenko et al., 2004, p. 158

תרשים מס' 5: שיעור התיירים הרוסים מסך התיירים בישראל, באחוזים

מקור: למ"ס, 2020

מספר הישראלים שביקרו ברוסיה בשנים 2014-2019 עומד בממוצע על כ־190 אלף איש בשנה. מספר התיירים הרוסים המבקרים בארץ ומספר התיירים הישראלים המבקרים ברוסיה דומים בערכם המוחלט, אולם שיעור התיירים הישראלים ברוסיה בטל בשישים ביחס לכלל התיירים המבקרים במדינה זו. עם זאת, נתון זה היה במגמת צמיחה ערב מגפת הקורונה, ולקראת שנת 2019 עלה על אחוז אחד מסך התיירות הנכנסת לרוסיה. פיתוח מגזר התיירות משפיע באופן חיובי על כלכלות שתי המדינות, ונראה כי מגמה חיובית זו תימשך גם בעתיד. זאת בפרט נוכח המאמץ של מנהיגי שתי המדינות למצוא פתרונות ייחודיים לצמצום השפעתה של מגפת הקורונה על זרימת התיירים הרוסים לישראל. בעקבות פגישתם של ראש הממשלה

נפתלי בנט והנשיא ולדימיר פוטין ברוסיה באוקטובר 2021, ישראל אישרה באופן חריג כניסת תיירים רוסים מחוסנים בספוטניק-V, בכפוף לבדיקה סרולוגית (Lis, 2021).

לוח 1: תיירות ישראלית ברוסיה

שנה	מספר התיירים מישראל המבקרים ברוסיה (באלפים)	סה"כ תיירים ברוסיה (באלפים)	חלקם של התיירים הישראלים מהתיירות הזרה ברוסיה (באחוזים)
2014	150	25,438	0.59
2015	132	20,672	0.64
2016	179	24,571	0.73
2017	182	24,390	0.75
2018	225	24,551	0.92
2019	257	24,420	1.05
2020	31	6,359	0.49

מקור: Rosstat, 2014-2020

הקומפלקס התעשייתי ביטחוני

הניסיונות להסדיר שיתוף פעולה צבאי-טכני (מונח רוסי לקשרים בתחום מכירות נשק הדדיות, או מיזמים משותפים מול צד שלישי) בין רוסיה לישראל נעשו עוד במחצית הראשונה של שנות ה-90 של המאה הקודמת (Maryasis, 2011). אחת הדוגמאות לכך היא הניסיון לשיתוף פעולה בין החברה הרוסית 'לשכת התכנון על שם יקובלב' לבין התעשייה האווירית לצורך פיתוח מטוס המנהלים יאק-48 (או אסטר-4 בשמו הישראלי). זאת במסגרת מיזם מסחרי בשם 'גלקסי', שלא הגיע לשלב הייצור עקב ההרעה במצבו הכלכלי של השותף הרוסי (Simanovsky, 2002, p. 301).

בסוף שנות ה-90, התעשייה האווירית וחברת קאמוב הרוסית ניגשו יחד למכרז של צבא טורקיה עם דגם משותף של מסוק תקיפה Ka-52 (Hokum-B), שהיה מצויד בטילים ישראליים מונחי טלוויזיה נגד טנקים מסוג NT-D מתוצרת 'רפאל' (Kozyulin, 2003). שתי החברות לא זכו במכרז, שבוטל ב-2004. נראה כי כישלון הזכייה במכרז הושפע מניסיון כושל קודם לשיתוף פעולה צבאי-טכני רוסי-ישראלי, שלדעת מומחים בנושא פגע במוניטין הישראלי בשוק הנשק העולמי. היה זה הסכם שחתם התאגיד הממלכתי הרוסי ליצוא נשק Rosvooruzheniye עם חברת אלתא הישראלית ב-17 ביוני 1997, לפיתוח מערכות התרעה מוקדמת אווירית (עבור מערכת שליטה ובקרה מסוג A-50). התוכנית הייתה להתקין במטוסי תובלה IL-76 (שהם הפלטפורמה המוטסת של A-50) שעברו מודרניזציה מכ"ם מוטס מסוג פלקון מתוצרת ישראל (Kozyulin, 2003). בשנת 1999 נחתם הסכם עם חיל האוויר הסיני למכירת תוצרי הימיוז המשותף הישראלי-רוסי תמורת 250 מיליון דולר. ואולם בעקבות הלחץ שהפעילה ארצות הברית על ישראל, היא נאלצה לבטל את ההסכם. התעשייה האווירית, החברה המובילה במיזם, נאלצה לשלם קנס של 10 מיליון דולר (Maryasis, 2002, p.).

233), נוסף על אובדן הרווח ממימוש ההסכם והפגיעה הקשה בתדמית החברה. בהמשך זכתה השותפות של שתי החברות, במתכונת זהה, במרכז של משרד ההגנה הרוסי, ומימשה אותו בהצלחה (TsAMTO, 2010). אבן דרך חשובה בקידום שיתוף פעולה צבאי-טכני בין שתי המדינות הייתה רכישה של מספר כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"ם) מתוצרת ישראל על ידי משרד ההגנה הרוסי בשנת 2009, בסכום של 53 מיליון דולר. לטענת נציגי המשרד, כלי טיס אלה לא נועדו לצייד כוחות סדירים אלא לאפשר לרוסיה ללמוד מניסיונם של יצרנים זרים של טכנולוגיה זו (Izvestia, 2009). בהקשר זה מעניינת במיוחד לא רק עצם הקנייה של מוצר צבאי זר בידי משרד ההגנה הרוסי, אלא גם העובדה שהציוד נקנה דווקא מישראל.

באפריל 2010 הוכרז על היערכות להקמת מיזם משותף של התעשייה האווירית והתאגיד הממלכתי הרוסי Rostekhnologii, בעלות כוללת של 300 מיליון דולר. רוסיה ביקשה להקים תשתית לייצור של כמה מהפלטפורמות המתקדמות ביותר שפיתחה התעשייה האווירית, ובפרט של כטב"מים לטיסה בגובה בינוני ובעלי יכולת שהייה ממושכת באוויר מסוג הרון (Heron), וכטב"מים גדולים יותר מסוג הרון TP בעלי יכולת שהייה ממושכת באוויר וטיסה בגובה רב יותר. ביוני אותה שנה הגיע המשא ומתן בין הצדדים למבוי סתום. ככל הידוע, הסיבה לכך הייתה חששותיו של הצד הישראלי מהעברה למוסקבה של טכנולוגיות רגישות, כחלק מייצור המשותף של הכטב"מים בשטח רוסיה (Temerina, 2010).

בספטמבר 2010 ביקר שר הביטחון הישראלי דאז אהוד ברק במוסקבה ונועד עם מקבילו הרוסי. במסגרת הביקור נחתם הסכם לשיתוף פעולה ביטחוני ארוך טווח. זהו מסמך מסגרת שקבע את הכיוונים הכלליים לשיתוף פעולה בין רוסיה לישראל. באוקטובר אותה שנה חתמה התעשייה האווירית על הסכם עם החברה הרוסית אובורונפרום (Oboronprom) לאספקת כטב"מים בסך של 400 מיליון דולר. האספקה נמשכה שלוש שנים. היקף הרכש הראשוני של מערכות כטב"ם מסוג פורפוסט (Forpost) (Searcher-MK-2), עשר מערכות, לא סיפק את הצרכים של הכוחות המזוינים הרוסיים במערכות מסוג זה. הצבא הרוסי היה זקוק לכמות גדולה בהרבה. לכן, בשנת 2012 נחתם הסכם לרישוי הרכבת הכטב"מים מתוצרת התעשייה האווירית בסכום כולל של 400 מיליון דולר, ש־300 מיליון מתוכם כיסו את קנייתן של עשר מערכות פורפוסט (Nikolsky, 2016). מעניין לציין כי המומחים הרוסיים לאמצעי לחימה אינם מחזיקים בדעה חד־משמעית לגבי רכש כטב"מים ישראליים על ידי רוסיה. חלק מהם מטילים ספק הן באיכות הכטב"מים מתוצרת ישראל והן בעצם הצורך בקניית מערכות זרות, בהתחשב בפיתוחים הרוסיים הקיימים בתחום זה (Nikolsky, 2016; Ptichkin, 2010). מכל מקום, מנקודת המבט של קידום קשרי שיתוף פעולה בתחום הצבאי-טכני בין המדינות, אין ספק כי להסכמים שנכרתו נודעת חשיבות רבה.

אפשר להצביע על שתי מתכונות עיקריות לשיתוף הפעולה בתחום הצבאי-טכני בין רוסיה לישראל. אלה הם מיזמים בהזמנת מדינות צד שלישי לפי המודל "פלטפורמה רוסית – אלקטרוניקה ישראלית", ורכש אמצעי לחימה ישראליים על ידי רוסיה. בשלב הראשוני של שיתוף הפעולה הדו־צדדי, בייחוד בתחום התעשייה הצבאית, לעיתים קרובות לא הצליחו נציגי רוסיה להתעלם מהדימוי השלילי של ישראל, שיצרה התעמולה הסובייטית. עם זאת, נראה כי בתחילת שנות ה־2000 הפכה בעיה זו לחריפה הרבה פחות.

תפקיד חשוב בשיתוף הפעולה הביטחוני בין המדינות נודע לפערי המנטליות והתרבות העסקית של אנשי העסקים הישראליים והרוסיים, כפי שהתחוויר לאחד המחברים לאחר שנים רבות של עבודה בלשכת המסחר

רוסיה-ישראל. בראיית נציגי קהילת העסקים הרוסית, הסגנון העסקי הישראלי נתפס בצד הרוסי לעיתים קרובות כגובל בחוצפה ואף עובר את גבול הטעם הטוב, בהשוואה למה שמקובל בתרבות העסקית הרוסית. הרוסים מייחסים לעמיתיהם מישראל ניסיון לחלץ באופן אגרסיבי רווח מקסימלי, על חשבון השותף הרוסי. אולי דפוס התנהגות זה הוכיח את עצמו כמוצלח בתחום ההיי־טק, אך הוא אינו מתאים בשוק אמצעי הלחימה. במקביל, הסגנון הרוסי לניהול עסקים אינו מעורר אמון אצל הישראלים. לפי התרשמותם, אנשי העסקים הרוסים נוטים להסתיר משותפיהם למשא ומתן את מודל הרווחיות שלהם, באופן שמקשה יצירת אמון. חיבתם של אנשי עסקים רוסים להתנהלות לא שקופה (באופן המרמז על הצורך בשוחד ובשחיתות) גורמת למרבית השותפים העסקיים הזרים לגלות חשדנות כלפי שותפיהם הרוסים, והישראלים אינם חריגים בהקשר זה. כיום, המודל "פלטפורמה רוסית – אלקטרוניקה ישראלית" לשיתוף פעולה צבאי־טכני עם ישראל אינו מספק עוד את רוסיה. המודל אינו מסייע לפיתוח התעשייה הצבאית הרוסית ואינו תואם את התפקיד שרוסיה מבקשת למלא בזירה הבינלאומית. זאת ועוד, הישראלים עדיין רואים בעיה בשאיפתה של רוסיה למכור אמצעי לחימה לאיראן, משום שלעיתים קרובות אמצעי לחימה אלה מוצאים את דרכם לארגוני טרור, המנהלים מאבק חמוש נגד ישראל.

נראה כי לצורך פתרון סוגיות אלה וליצירת מודל יציב וארוך טווח של שיתוף פעולה בתחום הצבאי־טכני, נדרש לגבש מתכונת שיתוף פעולה המבוססת על מחקר ופיתוח משותף בתחום הביטחוני. מצד אחד, מימוש מודל מעין זה יאפשר להגביר את אפקטיביות שיתוף הפעולה בתחום הצבאי־טכני במידה ניכרת. מצד שני, רוסיה תוכל לשמר ובעתיד אף להגדיל את הפוטנציאל האינטלקטואלי שלה, וכן להעניק הזמנות למפעלי התעשייה הצבאית מחוסרי העבודה לצורך ביצוע הזמנות המבוססות על פיתוחים משותפים, שכן ישראל חסרה תשתית טכנית ומשאבים מן הסוג שיש עדיין לרוסיה.

בשלב הנוכחי הנסיבות המדיניות גוברות על שיקולים כלכליים או בתחום המחקר והפיתוח. המעורבות הרוסית בסוריה ושיתוף הפעולה בין רוסיה לאיראן אינם מאפשרים את המשך קידום שיתוף הפעולה הצבאי־טכני בין רוסיה לישראל. נכון לסוף שנת 2021, שיתוף פעולה בתחום זה אינו קיים למעשה.

מגזר האנרגיה והדלק

בשנת 2009 התגלה בישראל המאגר הימי של גז טבעי 'תמר', וכעבור שנה התגלה מאגר גז טבעי גדול עוד יותר – לווייתן. בזכות מאגרים אלה ישראל מספקת באופן עצמאי את כל צרכיה בתחום הגז הטבעי. הסוגיה שנותרת פתוחה היא למי לייצא את עודפי הגז המופק. ישראל משתפת פעולה עם מצרים בתחום אספקת הגז וכבר קיים הסכם חתום בין שתי המדינות לבניית צינור גז ביניהן, שאמורה הייתה להתחיל בסוף 2021 (TOI, 2021). יוזמות דומות זכו לקידום גם לפני כן, אולם עקב חבלות בצינורות הגז בין ישראל למצרים בעבר, קיימת גם כיום רגישות מיוחדת ביחס לסיכונים האפשריים בבניית הצינור. החתימה על הסכם בין ישראל, יוון וקפריסין לבניית צינור גז ימי דרך שטחי קפריסין ויוון, שדרכו יסופק הגז לאיטליה ולמדינות נוספות באירופה, הייתה אף היא אירוע בעל חשיבות רבה לעתיד יצוא הגז מישראל (Cohen, 2019). מיזם זה מחייב השקעות גדולות (שישה-שבעה מיליארד דולר), תקופת החזר ההשקעה יכולה להימשך יותר מעשר שנים, ועתיד

הפרויקט יושפע גם מהתנגדותה של טורקיה ומיחסיה המתוחים לא רק עם ישראל אלא גם עם קפריסין ויוון (Krauss, 2019).

ישראל ורוסיה מתחרות כיום בתחום הגז הטבעי, שכן באירופה רואים בישראל חלופה לרוסיה בתחום אספקת הגז (Ekonomika Segodnia, 2017). עם זאת, רוסיה יכולה להיות שותפה פוטנציאלית של ישראל, אולם לשיתוף פעולה עם ענקית הגז הרוסית גזפרום יכולות להיות השלכות מדיניות וכלכליות שיש להביאן בחשבון. מצד אחד, צעד כזה יעניק לרוסיה מנוף גיאופוליטי נוסף על ישראל ויצמצם את הלחצים התחרותיים על גזפרום. הישראלים מבינים כי שיתוף הפעולה עם החברה יעורר בהכרח תגובה שלילית מצד ארצות הברית והאיחוד האירופי. גזפרום ניסתה לא אחת להיכנס לשוק הגז הטבעי בישראל, אולם ניסיונות אלה נכשלו. מצד שני, חיזוק יחסי רוסיה-ישראל באמצעות הסכמי הגז יכול לגוון את מדיניות החוץ הישראלית ולהבטיח את ביטחון תשתית הגז הישראלית בזכות הפוטנציאל המדיני של רוסיה ביחסיה עם איראן וחזבאללה (Rosinvest, 2016).

תחום אפשרי לשיתוף פעולה בין ישראל לרוסיה, שלו פוטנציאל הצלחה גבוה מאוד, הוא תחום הטכנולוגיות להפקה ולעיבוד הגז הטבעי. לרוסיה ניסיון ייחודי בתחום זה וישראל מעוניינת בטכנולוגיות הרוסיות לדחיסת הגז הטבעי (Ekonomika Segodnia, 2017).

בין חברות האנרגיה הרוסיות, המאמצים הנמרצים ביותר להיכנס לשוק הישראלי נעשו על ידי גזפרום. גם חברת רוסנפט ביקשה להיכנס לשוק הישראלי, אולם ניסיונותיה בשנת 2006 נבלמו בידי השב"כ, כשההסבר הרשמי שהוצג היה כי לחברה קשרים הדוקים עם מדינות ערב (Lenta, 2006). בשנת 2012, לאחר ביקור הנשיא פוטין בישראל, התחדש השיח בעניין האינטרסים של רוסנפט בישראל, אולם נראה כי לא נעשתה שום פעילות ממשית בעקבות זאת.

נראה שלכישלונותיהן של חברות הנפט והגז הרוסיות בישראל שלוש סיבות עיקריות:

- הן גזפרום והן רוסנפט (בייחוד כל עוד עומד בראשה איגור סצ'ין, Sechin) נתפסות בישראל ככלי להשפעה מדינית של מוסקבה. חלק ממקבלי ההחלטות בישראל מביעים חשש רציני כי המדינה תהפוך לבת ערובה של השאיפות המדיניות של הקרמלין, המוגשמות בין היתר באמצעות סל מוצרים בתחום האנרגיה.
- ענקיות הנפט והגז הרוסיות, המהוות חלק בלתי נפרד מהממשלה הרוסית (בשונה מהמקבילות הישראליות, שהן חברות פרטיות), נוטות לייחס חשיבות מופרזת להסכמות המדיניות בין נשיא רוסיה לראשי ממשלת ישראל. בעוד לנשיאה של רוסיה אכן יש יכולת להשפיע על המצב בשוק האנרגיה במדינתו, לראש ממשלת ישראל אין מנופי לחץ ישירים על אנשי עסקים ישראלים. הוא יכול רק לסייע בקידום פתרונות לסוגיות מדיניות.
- מחסור במומחיות, וכנגזרת מכך – היעדר אסטרטגיה רוסית מתוכננת מראש לכניסה לשוק הישראלי, המביאה בחשבון את מאפייני המגזר העסקי שלו.

עם זאת, לפחות בתחילת העשור הקודם, מספר גורמים אקדמיים בישראל הציגו בפני המחברים דעה שלפיה מעורבות פעילה של חברות רוסיות במשק בישראל כגורם מרכזי ביצוא הגז הישראלי לשוק הבינלאומי עשויה להיות מוצדקת מנקודת מבט כלכלית. דעה זו נבעה מכך שבישראל אין כמעט ידע מקצועי מבוסס בתחום

יצא הגז. זאת ועוד, החברות הרוסיות המייצאות בעיקר גז רוסי אינן תלויות בהתפתחויות בעולם הערבי (כמו למשל, המחלוקת של קטר עם מונרכיות ערביות אחרות בשנים האחרונות).

לפחות מנקודת מבט כלכלית, מהניתוח של צורכי המשק הישראלי והיכולות התחרותיות של הכלכלה הרוסית עולה כי יש תועלת בשיתוף פעולה בין שתי המדינות בתחום הגז הטבעי. סוגיית הקמתה של תחנת כוח גרעינית בישראל נדונה זה שנים רבות, אולם עד כה ללא הכרעה. בשנת 2017 ערך משרד האנרגיה הישראלי סקר שהראה כי 70 אחוזים מהנשאלים אינם מתנגדים לרעיון פיתוח תשתית לייצור חשמל באמצעות אנרגיה אטומית במדינה (Rejter, 2019). תשתית כזו תאפשר לישראל לצמצם את תלותה באספקת פחמימנים, ובכך לחזק את ביטחונה הלאומי. ואולם, תחנת כוח גרעינית יכולה להפוך יעד לתקיפה בידי גורמי טרור, וההשלכות השליליות של הפגיעה בה או הריסתה יכולות להיות קולוסאליות. שיקולים אלה מצטרפים למכלול שיקולי עלות-תועלת בעת דיון בסוגיה.

שיתוף פעולה עם רוסיה בתחום האנרגיה האטומית יכול לספק לישראל גישה לטכנולוגיות הדרושות ולידע המקצועי. לרוסיה ניסיון נרחב בתחום בנייה והפעלה של מתקני אנרגיה אטומית. יש דמיון בתפיסות של רוסיה ושל ישראל ביחס לאיום הטרור והדרכים להיאבק בו, והדבר יכול להפוך לגורם מפתח בקבלת החלטה בסוגיית הקמתה של תחנת כוח גרעינית בשטח ישראל.

שיתוף פעולה בתחום חקר החלל

בשנת 2011 חתמו רוסיה וישראל על הסכם מסגרת לשיתוף פעולה בתחום חקר החלל. בין התחומים הכלולים בהסכם – אסטרופיזיקה, ביולוגיה ורפואה בחלל, פיתוח לוויינים ואמצעי שיגור לחלל (Shtull-Trauring, 2011). אחד מהישגיה של ישראל בתחום חקר החלל הוא מזעור הציוד המשוגר לחלל. עקב מצבה הגיאופוליטי המורכב נאלצה ישראל לשגר את לווייניה בכיוון מערב, בניגוד לכיוון סיבוב כדור הארץ. בעקבות זאת התמקדו החוקרים הישראליים בצמצום המשקל והממדים של הציוד המשוגר, כדי להקל על הלוויינים את הכניסה למסלול הכבידתי. כיום יש לישראל ידע וניסיון ייחודיים בתחום זה (Shtull-Trauring, 2011). מאז שנת 2011 אין כל מידע על המשך קידום שיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל בתחום חקר החלל. למרבה הצער, המצב הגיאופוליטי המורכב והבעיות הייחודיות הקשורות בשיתוף פעולה רוסי-ישראלי בתחום המדעי, שייסקרו בהמשך המאמר, מונעים את קידום היחסים הדו-צדדיים בהיבט חשוב זה. בה בעת, כותבי המאמר מעריכים כי קשיים אלה זמניים, וההתגברות עליהם תאפשר להשיב את חקר החלל למניין הכיוונים המועדפים לשיתוף פעולה ישראלי-רוסי בתחום המדעי-טכני.

חקלאות

לפי נתוני משרד החקלאות של הפדרציה הרוסית, בשנת 2018 גדל היקף הסחר בתוצרת חקלאית בין רוסיה לישראל ב־8.9 אחוזים ונאמד ביותר מ־500 מיליון דולר. היקף היצוא מרוסיה גדל ב־38.3 אחוזים. רוסיה מייצאת לישראל דגנים, מוצרי מזון ושמן צמחי ומייבאת ממנה פירות, מיצים ופרחים. בשנת 2016 חתמו רוסיה וישראל על מפת דרכים לשיתוף פעולה בתחום החקלאות (PMO, 2016; Russian Government, 2016). סוכם אז ששיתוף הפעולה יכלול בראש ובראשונה ייצור חלב, טכנולוגיות

שימוש במים, אחסון ותוצרת חקלאית והשקיה. מקום מרכזי בהסכם יוחד לשיתוף פעולה בתחום הטכנולוגיה החקלאית (Ministry of Economy, 2016). ברוסיה תוכננה הקמת חוות מודרניות לייצור חלב, שישתמשו בטכנולוגיות ישראליות. המיזם תוכנן להתבצע תחילה במחוזות וורונז' (Voronezh), טמבוב (Tambov) ולנינגרד (Leningradskaya) וכן ברפובליקת טטרסטן (Zhorov, 2019). נמשך שיתוף הפעולה בתחומי ההשקיה ואספקת מים, בראש ובראשונה באמצעות טכנולוגיות השקיה בטפטוף, וכן בתחום אחסון תוצרת חקלאית (Ministry of Economy, 2016).

ראוי לציין כי למרות חשיבותו של ענף החקלאות בכללותו לפיתוח הקשרים הכלכליים בין המדינות, את רוסיה יכולות לעניין במיוחד דווקא הטכנולוגיות החדישות של ישראל בתחום זה. נראה כי זהו הכיוון המבטיח ביותר לקידום שיתוף פעולה מוצלח בין שתי המדינות בתחום החקלאות.

התחום הפיננסי

התפתחותו של תחום הבנקאות ברוסיה הביאה לכינון קשרים בין בנקים רוסיים וישראליים ולמתן הדדי של שירותים עסקיים. עם זאת, שיתופי הפעולה בין המוסדות הפיננסיים של שתי המדינות עודם בחיתוליהם. בשנת 2004 אושרה השיטה שלפיה הבנקים הרוסיים הנוטלים אשראי לטובת פעילות הקשורה ליצוא מישראל מקבלים הקלה במס הכנסה ברוסיה בשיעור של 10 אחוזים. זהו מנגנון סטנדרטי של הממשלה הרוסית בניסיון להמרץ שיתופי פעולה כלכליים, שאינו נותן מענה מספק לצרכים המימוניים המורכבים של אנשי העסקים בשתי המדינות.

פיתוח היחסים הפיננסיים בין שתי המדינות ניצב בפני שורת בעיות. המשבר בשנת 2008 חשף את רגישותו הרבה של התחום הפיננסי לתמורות חדות בכלכלה ובפוליטיקה של שתי המדינות. נוכחותם של הבנקים הישראליים ברוסיה אינה מורגשת כמעט. אומנם הישראלים נמשכים מאוד לשוק הרוסי העצום והרחוק מלהיות רווי בשירותים פיננסיים, אך על גישתם של בנקים זרים לרוסיה מקשים מכשולים אדמיניסטרטיביים וכלכליים. הבנקים הזרים חוששים גם מחוסר היציבות הפוליטית והכלכלית ברוסיה. לכן, למשל, ההחלטה על פתיחת נציגותו של בנק הפועלים הישראלי ברוסיה נדחתה פעמים רבות (Fedorchenko, 2002, pp. 341–342). בסוף שנת 2007 ניהל בנק הפועלים משא ומתן רציני לקניית בנק SDM-Bank הרוסי (Newsru, 2007). בינואר 2009 נסוג הצד הישראלי מהעסקה, בעיקר עקב פרוץ המשבר הכלכלי-פיננסי העולמי.

מקרה מייצג נוסף הוא ניסיון כניסתה של הקרן הישראלית תמיר-פישמן לשוק ההון סיכון הרוסי, בתור מייסדת שותפה של חברת ניהול ההשקעות Finans-Trast, שנבחרה לנהל את כספי חברת ההון סיכון הממשלתית הרוסית RVC, שאך הוקמה אז. אחרי הראיון השערורייתי של מנכ"ל Finans-Trast אולג שוורצמן לעיתון קומרסנט הרוסי ב־30 בנובמבר 2007, שבו הודה כי מאחורי החברה שלו עומדים גורמי ביטחון וממשל רוסיים, וכי ההשקעות בשוק הרוסי מושגות לעיתים באמצעות כפייה (Kommersant, 2007), הישראלים נאלצו לפרוש מהמיזם. בשנת 2011 ניסתה החברה הרוסית רוסננו (Rosnano) להקים קרן הון סיכון משותפת רוסית-ישראלית. לניהול הקרן נבחרה החברה הישראלית הידועה למדי Catalyst, אך זו לא הצליחה לעמוד בהתחייבותה לגייס 50 מיליון דולר בסבב ההשקעות הראשוני (רוסננו הביאה למיזם את 50 המיליון הנוספים).

שיתוף פעולה מדעי-טכנולוגי בין רוסיה לישראל

ישראל מייחסת חשיבות רבה לפיתוח מגזרי המשק הקשורים לתחום ההיי-טק. בזכות מימוש פוטנציאל החדשנות שלה הצליחה ישראל לתפוס את מקומה, הייחודי במידה רבה, במערכת הכלכלית הבינלאומית המודרנית (Maryasis, 2020).

גם רוסיה אינה חסרת שאיפות להובלה בתחומי המדע, הטכנולוגיה והחדשנות. הרי ברית המועצות, שאותה רוסיה ירשה, הצליחה להפוך למעצמה עולמית מובילה, במידה רבה בזכות עוצמתה המדעית-טכנולוגית. הפוטנציאל המדעי שנוצר בתקופה הסובייטית טרם מוצה, ובחלק מהתחומים עודו רלוונטי גם בימינו. יתרה מזאת, בחלק מהענפים הצליח הדור החדש של המדענים והמהנדסים לא רק לשמר את הפוטנציאל שנצבר אלא גם להגיע להישגים העונים על דרישות המאה ה-21. יש ברוסיה הן קהילה של חדשנות והן חברות טכנולוגיות גדולות, אולם ברי כי בשונה מישראל, ברובד המערכתי הפוטנציאל המדעי-טכנולוגי שלה אינו מתורגם כראוי לפתרונות חדשניים בעלי ערך מסחרי. זאת ועוד, קיימות הגבלות מסוימות על גישתם של העסקים הרוסיים לשוק הבינלאומי.

כיום ניכרת התפתחות של רכיבי יסוד אחדים במערכת שיתוף פעולה דו-צדדי המתהווה בתחום המדעי-טכנולוגי בין רוסיה לישראל. כך, החל משנת 2006 'הקרן הרוסית למחקר יסוד' (Russian Foundation for Basic Research) ומשרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה של ישראל פרסמו קול קורא למחקרים מדעיים משותפים. כפי שמוצג בלוח 2, נכון לתחילת שנת 2021 נערכו כבר ארבעה סבבי תחרות, והסבב החמישי נמצא בעיצומו.

לוח 2: הפרמטרים העיקריים של התחרות הדו-צדדית בתחום המדע והמחקר

מספר סבב	שנים	סכום כולל משני הצדדים (במיליוני דולרים)	תחומים	מספר המיזמים שזכו למימון
1	2008–2006	1.6	מתמטיקה, פיזיקה, גאולוגיה, גיאופיזיקה, חומרים חדשים	72
2	2010–2009	1.2	ננו-חומרים, אנרגיה ירוקה	16
3	2012–2011	1,2	ננו-חומרים, טכנולוגיות מחשבים	16
4	2018–2016	0.96	טופולוגיה, מכניקה	8
5	2021–2019	2.5	בריאות, חומרים פונקציונליים	10

מקור: משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה 2019; 2021

מאחר שנושא פיתוח ננוטכנולוגיות זוכה לתשומת לב מיוחדת בשתי המדינות, הקרן לתוכניות תשתית וחינוך בחברת רוסננו הרוסית ולשכת המדען הראשי והרשות לחדשנות במשרד הכלכלה והתעשייה של ישראל פרסמו במסגרת תוכנית ISERD (המקדמת את שיתוף הפעולה בתחום המו"פ בין ישראל לאירופה) קול קורא למיזמי מחקר ופיתוח משותפים. בשנת 2020 התמיינו המיזמים הרוסיים-ישראליים המשתתפים לסבב התשיעי של התחרות (Fund for Innovations, 2020).

החברות הרוסיות רוסנו ויאנדקס (Yandex) וקרן סקולקובו (Skolkovo) מחפשות בישראל את הטכנולוגיות החדשות. חברת יאנדקס אפילו עשתה בשנת 2014 צעד חסר תקדים, כשהפכה לחברה הרוסית הראשונה שפתחה בישראל מרכז מחקר ופיתוח. כך עשתה בשנת 2015 גם אחת החברות המצליחות בעולם בתחום ביטחון הרשת – מעבדות קספרסקי, שפתחה אז מרכז קטן (שישה עובדים בלבד) בירושלים (Goldenberg, 2014). בשנת 2017 המרכז הורחב במידת מה באמצעות הקמת 'המעבדה לטכנולוגיות העתיד' (Globes, 2017). אוניברסיטת אריאל עורכת כנסים עבור מדענים וחוקרים רוסים בנושא מסחור טכנולוגיות. בשנת 2014 פתחה חברת טבע מפעל תרופות במחוז ירוסלב (Yaroslavl) ברוסיה, והיא מקדמת שיתופי פעולה עם מחוז זה. יש דוגמאות נוספות לשיתוף פעולה דו־צדדי מסוג זה (RVC, 2013; Yakimova, 2014). עם זאת, למרות הפוטנציאל הקיים בהעמקת הקשרים בנושאי כלכלת החדשנות ולמרות הנכונות שמביעות שתי המדינות לקדם, עדיין מוקדם לדבר על שיתוף פעולה שיטתי בתחום.

מכשולים רבים ניצבים בפני קידום שיתוף פעולה מדעי־טכנולוגי בין רוסיה לישראל: חוסר הערכה ישראלית כלפי היכולות המדעיות־טכנולוגיות הרוסיות; רצון רוסי בהשקעה פיננסית ישראלית, לעומת רצון ישראלי למכור מוצרים או טכנולוגיות; היעדר מנגנוני בחינת השקעות; מחסור בתשתית פיננסית מלווה; קשיים בגישור על פערי תרבות עסקית; ו"מלכודת השפה הרוסית" (כאשר אלה שמובילים את הקשר העסקי עם רוסיה נבחרים בשל כישורי השפה, על חשבון המצוינות העסקית). השקפותינו בסוגיה זו ובחלק מהרעיונות המעשיים להתגברות על מכשולים אלה מובאות במאמר שעומד להתפרסם בעתיד הקרוב במכון למחקרי ביטחון לאומי. בינתיים יצינו להלן מספר דרכים שיכולות לסייע להתגבר על המכשולים הניצבים בפני קידום שיתוף פעולה מדעי־טכנולוגי בין רוסיה לישראל.

צורת שיתוף פעולה מבטיחה, שמומחי מועצת העסקים ישראל-רוסיה ומנהליה מדברים עליה רבות לאחרונה היא "משולשים" – מיזמים תלת־צדדיים. באופן זה אפשר לפתור שורת בעיות, ובפרט בתחום המימון. למשל, אם הרוסים מעוניינים למשוך השקעות זרות והישראלים אינם מעוניינים לעבוד במימון עצמי, נוצר מבוי סתום. לעומת זאת, אם לשיתוף הפעולה הדו־צדדי רותמים למשל את ארצות הברית כשותפה בעלת יכולות השקעה, נוצרת תשלובת המספקת את הצרכים של כל הצדדים המעורבים: הרוסים יקבלו את ההשקעות הזרות ואת הטכנולוגיות הישראליות, הישראלים יקבלו הזדמנות להיכנס לשוק הרוסי והאמריקאים – את מיזם ההשקעה החדשני והאפקטיבי באחד השווקים הגדולים והמבטיחים בעולם. אפשר לייצר כמה "משולשים" מסוג זה. מלבד ארצות הברית כשותפה פוטנציאלית, במערכת מעין זו יכולות להשתתף סין, הודו או מדינות האיחוד האירופי. אלה מדינות שהן רוסיה והן ישראל מעוניינות לקדם עימן חוזים עסקיים ברמות שונות, ורתימתן לדיאלוג רוסי-ישראלי יכולה להניב את האפקט הסינרגטי המרבי. עם זאת, אין זה רצוי להרחיב את מתכונת שיתוף הפעולה הנדונה באמצעות צירוף מדינות רבות אליה, שכן הרחבה כזו תוביל לירידה באפקטיביות.

כלי חשוב שיכול לסייע בפתרון כלל הבעיות שהוזכרו במאמר הוא שיתוף פעולה בתחום החינוך, בשני תהליכים מקבילים. התהליך הראשון הוא רתימתם של מומחים ישראלים להוראה במוסדות להשכלה גבוהה ברוסיה, המכשירים סטודנטים למקצועות כלכליים וטכנולוגיים. בפרט, הכוונה היא שמומחים ישראלים ילמדו קורסים בנושאים כגון העברת טכנולוגיה, תפקוד מערכת מימון הון סיכון או ניהול תהליכי חדשנות. התהליך

השני הוא שיפור איכותן של תוכניות הלימוד בנושאי חקר ישראל, המיועדות למומחים רוסים צעירים. תוכניות כאלה קיימות היום במכון לחקר מדינות אסיה ואפריקה באוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה ע"ש לומנוסוב (MGU) ובמכון הממלכתי של מוסקבה ליחסים בינלאומיים במשרד החוץ הרוסי (אוניברסיטת MGIMO). לצד זאת, יש לגבש תוכניות דומות כדי שמומחים צעירים מישראל יכירו את מאפייני המצב הכלכלי ברוסיה. חשיבה בכיוון זה היא הכרחית, משום שמסלולי ההתפתחות היסטורית של שתי המדינות יצרו ביניהן שוני במסורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות. ללא הבנה הדדית של מסורות אלה, ישראל ורוסיה יתקשו עד מאוד לכונן ביניהן שיתוף פעולה כלכלי אפקטיבי.

סיכום

סקירת התפתחותם של יחסי הכלכלה והמסחר בין רוסיה לישראל בשלושת העשורים האחרונים מעלה את התובנות הבאות:

- לקראת תחילת העשור הרביעי לקשרי כלכלה ומסחר רציפים בין רוסיה לישראל נוצר מבנה יציב למדי שלהם, ואין זה סביר כי מבנה זה ישתנה בצורה מהותית בעתיד הקרוב.
- היעדרה של מערכת סיוע פיננסי שלמה וסדורה מהווה מכשול בפני קידום שיתוף פעולה דו־צדדי ישראל-רוסי.
- קיים פוטנציאל רציני להרחבת היקף התיירות בין שתי המדינות, ובפרט ביחס לביקורי ישראלים ברוסיה.
- בעיות גיאופוליטיות אינן מאפשרות שיתוף פעולה צבאי־טכני או בתחום האנרגיה בין שתי המדינות.
- לשיתוף פעולה בתחום המדע והטכנולוגיה פוטנציאל הצלחה גבוה מאוד. בראייתנו, זהו התחום שחייב להפוך למרכיב העיקרי במערכת שיתוף הפעולה הדו־צדדי. כדי שהדבר יקרה נדרש מאמץ משני הצדדים, אולם לפי שעה רוסיה מגלה בכך עניין רב יותר מישראל.

אנו בטוחים כי למרות הבעיות השונות המקשות על קידום היחסים הדו־צדדיים בתחום הכלכלי, יש די סיבות לצפות לדינמיקת התפתחות חיובית ביחסים אלה.

מקורות

למ"ס (2020). **יבוא ויצוא סחורות ושירותים – שנתון סטטיסטי לישראל 2020 – מספר 71**, טבלה 13.5. [השלכה המרכזית לסטטיסטיקה](#).
משרד החדשנות (2019, 14 בפברואר). [קול קורא במסגרת שיתוף פעולה ישראל-רוסיה לשנת 2019](#). [משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה](#).
משרד החדשנות (2021, 18 באפריל). [משרד המדע והטכנולוגיה – קשרי חוץ – רוסיה](#). [משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה](#).

Cohen A. (2019, February 19). Israel's Leviathan energy prize: Where will the gas go? *Forbes*.
Ekonomika Segonia (2017, July 12). [In Russian] *Sankcionnaya politika Zapada razob'etsya ob energetiku Rossii i Izrailya* [Western sanctions will be crushed by Russian and Israeli power industry]. *Ekonomika Segodnya*.
Fedorchenko, A.V. (2002). [In Russian] *Rossiya i Izrail': problemy ekonomicheskogo vzaimodejstviya* [Russia and Israel: economic cooperation issues], in Epstein, A. & Fedorchenko, A.V. (eds.), *Obshchestvo i politika sovremennogo Izrailya* [Society and politics in contemporary Israel]. *Mosty kul'tury*.
Fedorchenko A.V. & Zajceva O.A. & Mar'yasis D.A. (2004). [In Russian] *Izrail' v nachale XXI v.* [Israel at the beginning of 21st century]. Institute of the Middle East.

- Foreign Trade (2021, February 13). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2020 g.* [Russian trade with Israel in 2020]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Foreign Trade (2020, February 13). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2019 g.* [Russian trade with Israel in 2019]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Foreign Trade (2019, February 9). [In Russian] *Torgovlja mezhdru Rossiej i Izrailem v 2018 g.* [Russian trade with Israel in 2018]. [Russian Foreign Trade Online Portal](#).
- Fund for Innovations (2020, July 23). [In Russian] *9 otbor rossijsko-izrail'skih proektov v oblasti promyshlennyh NIOKR* [9 selection of Russian-Israeli projects in industrial R&D]. [Fund for Innovations Development](#).
- Globes (2017, June 15). Kaspersky opens Jerusalem future tech lab. [Globes](#).
- Goldenberg, R. (2014, November 6). Kaspersky lab to open Jerusalem R&D center, [Globes](#).
- Izvestia (2009, June 22). [In Russian] Rossiya zakupila u Izrailya 12 bespilotnikov [Russia buys 12 Israeli drones]. [Izvestia](#).
- Khanin, Z. (2019, October 13). [In Russian] *YEAES i Izrail' sdelayut stavku na vysokie tekhnologii — izrail'skij ekspert* [EAEU and Israel to bet on high-tech — an Israeli expert]. [Evraziya Ekspert](#).
- Kommersant (2007, November 30). [In Russian] Partiyu dlya nas olicetvoryaet silovoj blok, kotoryj vozglavlyayet Igor' Ivanovich Sechin [The party for us is represented by security agencies headed by Igor Sechin]. [Kommersant](#).
- Kozyulin, V.B. (2003). [In Russian] VTS: rossijsko-izrail'skoe protivostoyanie [Russian-Israeli confrontation]. [Yadernyj kontrol'](#), No. 1.
- Krauss C. (2019, July 5). Israel's energy dilemma: More natural gas than it can use or export. [The New York Times](#).
- Lenta (2006, April 25). [In Russian] *Izrail'skie specslužby ogranichat rabotu "Rosnefti"* [Israeli security agencies restrict Rosneft operations]. [Lenta](#).
- Lis, J. (2021, October 27). Bennett approves entry for tourists vaccinated with Russia's Sputnik V from November 15. [Haaretz](#).
- Maryasis, D.A. (2002). [In Russian] *Voenno-promyshlennyj kompleks Izrailya na rubezhe vekov* [Israeli defense industry sector at the beginning of 21st century]. [Institute of Israeli and Middle Eastern Studies](#), Collection of oriental studies articles, no. 3.
- Maryasis, D.A. (2008). [In Russian] *Ekonomicheskoe sotrudnichestvo Rossii i Izrailya posle vosstanovleniya diplomaticheskikh otnoshenij* [Russian-Israeli economic cooperation after the restoration of diplomatic relations]. in Epshteyn, A.D. & Kuzmin, V.A., (eds.), *Israel, Russia and the world: history and modern days. Collection of scientific articles*. Urals University.
- Maryasis, D.A. (2011). [In Russian] *20 let voenno-tekhnicheskogo sotrudnichestva Rossii i Izrailya: itogi i perspektivy* [20 years of Russian-Israeli defense cooperation: results and perspectives], in *Rossiya i russkoyazychnoe evrejstvo v kontekste mezhdunarodnoj politiki. Materialy vosemnadcatoj ezhegodnoj Mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike* [Israel, Russian and Russian Jewry within the context of international policy, 18th annual International cross-disciplinary conference on Jewish studies], [The Moscow Center for University Teaching of Jewish Civilization "Sefer"](#), volume 3 (pp. 68-75).
- Maryasis D.A. (2012). [In Russian] *Izrail' i strany postsovetetskogo prostranstva: 20 let ekonomicheskogo sotrudnichestva* [Israel and the countries of the post-Soviet space: 20 years of economic cooperation], in Karasova, T.A. & Maryasis, D.A., *Rossiysko-izrail'skiye otnosheniya. Istoriya i sovremennost'. Sbornik statej* [Russian-Israeli Relations: History and Present Day. Collection of Articles] (pp. 108-124). [Institute of Oriental Studies](#), Russian Academy of Sciences.
- Maryasis, D.A. (2020). [In Russian] *Innovacionnaya ekonomika kak osnova uchastiya Izrailya v sovremennoj sisteme mezhdunarodnyh ekonomicheskikh otnoshenij* [Innovation economy as a basis for the participation of Israel in international economic relations]. [Institute for Oriental Studies](#).
- Ministry of Economy, (2016, November 10). [In Russian] *Izrail' i Rossiya podpisali soglashenie v oblasti agrotekhnologii* [Israel and Russian signed an agreement in agri-tech], [Ministry of Economy and Industry of Israel](#).
- Newsru (2007, December 16). [In Russian] *Rossijskij evrej mozhet otkryt' banku "Apoalim" okno v Rossiyu* [Russian Jew can help bank Hapoalim enter Russian market]. [Newsru](#).

- Nikol'skij, A. (2016, April 7). [In Russian] Rossiya prodolzhit sborku izrail'skih bespilotnikov eshche do 10 let [Russia is to continue assembling Israeli drones for 10 more years]. [Vedomosti](#).
- PMO (2016, November 10). [In Russian] *Vstrecha prem'er-ministrov Rossii i Izrailya v Ierusalime* [Prime Ministers of Russia and Israel meeting in Jerusalem]. Press office for Prime Minister's Office, [Israeli MFA Site](#).
- Ptichkin, S. (2010, September 8). [In Russian] *Komu vygodno sotrudnichestvo Rossii i Izrailya?* [Who benefits from Russian-Israeli cooperation?]. [Stoletie](#).
- Rejter, T. (2019, April 30). [In Russian] *Izrail' izuchit vozmozhnost' stroitel'stva AES* [Israel considers construction of a nuclear power plant]. [Energetika i promyshlennost' Rossii](#).
- Rosinvest. (2016, February 25). [In Russian] *Rossiia mozhet predlozhit' Izrailyu effektivnoe delovoe sotrudnichestvo* [Russia can offer Israel productive business partnership]. [Rosinvest](#).
- Rosstat (2014-2020). [The Official Site of Rosstat](#).
- Russian Government (2016, November 10). [In Russian] *Rossijsko-izrail'skie peregovory* [Russian-Israeli negotiations]. [Russian Government Official Site](#).
- RVC (2013). [In Russian] *Innovatsionnaya ekosistema Izrailya. Vozmozhnosti rossiysko-izrail'skogo sotrudnichestva* [Israel's innovation ecosystem. Opportunities for Russian-Israeli cooperation] (pp. 36-44). Russian Venture Corporation.
- Simanovsky, S.I. (2002). [In Russian] *Oboronno-promyshlennyj kompleks Izrailya* [Defense industry sector of Israel] in *Armiya i vlast' na Blizhnem Vostoke: ot avtoritarizma k demokratii. Sbornik statej* [Military and power in the Middle East: from authoritarianism to democracy. Collection of articles] (pp. 274-305). [Institute of Israeli and Middle Eastern Studies](#).
- Shtull-Trauring, A. (2011, March 28). Israel, Russia sign space agency cooperation agreement. [Haaretz](#).
- Tass (2016, February 12). [In Russian] *Rossiia i Izrail' v blizhajshee vremya podpishut dogovor o zone svobodnoj trgovli* [Russia and Israel are soon to sign a free-trade zone agreement]. [Tass](#).
- Tass (2019, September 17). [In Russian] *Putin: podgotovka soglasheniya o svobodnoy trgovle Izrailya i YEAEs zavershayetsya* [Putin: preparation of a free trade agreement between Israel and the EAEU is nearing completion]. [Tass](#).
- Temerina, P. (2010, September 16). [In Russian] *Voenno-tekhnicheskoe sotrudnichestvo mezhdu Rossiej i Izrailem* [Russian-Israeli defense cooperation]. [Voennoe obozrenie](#).
- TOI (2021, October 21). *Israel weighing \$200 million pipeline to export more gas to Egypt — report*. [Times of Israel](#).
- TsAMTO (2010, September 6). [In Russian] *Voenno-tekhnicheskoe sotrudnichestvo Rossii i Izrailya imeet znachitel'nyj potencial* [Russian-Israeli defense cooperation has a significant potential]. [Center for International Arms Trade Analysis \(TsAMTO\)](#).
- Zhorov V. (2019, August 13). [In Russian] *Smozhet li Izrail' stat' provodnikom Rossii v zapadnyj mir biznesa?* [Can Israel become Russia's guide into western business world?]. [STMEGI](#).
- Yakimova, I.A. (2014). [In Russian] *Potentsial' nyie vozmozhnosti razvitiya innovatsionnoy deyatel'nosti v regionakh Rossii posredstvom sotrudnichestva s Izrailem* [Potential opportunities for the development of innovative activities in the regions of Russia through cooperation with Israel], [Voronezh Regional Innovation Bulletin, No. 1](#), 31-36.